

FENOMENOLOGIA KRAJOBRAZU

Nurt w badaniach nad krajobrazem czerpiący z dorobku fenomenologii filozoficznej.

Fenomenologia krajobrazu korzysta z zaprzeczenia kartezjańskiego modelu poznania, w którym człowiek zostaje zredukowany do bezcielesnego poznającego umysłu, na rzecz założenia, że człowiek jest cielesnie zanurzony w zmysłowo doświadczanym świecie, a przez to nieuchronnie angażuje się w rozmaite relacje z nim. Intelktualnymi źródłami fenomenologii krajobrazu są teorie Martina Heideggera (koncepcja zamieszkiwania) oraz Maurice'a Merleau-Ponty'ego (koncepcja ciała jako medium w procesie doświadczania świata, relacji między naturą i kulturą, roli subiektywności w procesie poznania). Wyznacznikami fenomenologii krajobrazu pozostają: wielozmysłowe doświadczenie krajobrazu (oraz doświadczenie w ruchu), teoria zamieszkiwania i partycypacji w krajobrazie, procesualność krajobrazu, pamięć i przypomnienie rozumiane jako czynniki konstytuujące krajobraz. Z perspektywy fenomenologii krajobraz to przede wszystkim świat na rozmaite sposoby przeżywany przez człowieka, a przez to „wypełniany” znaczeniami.

Fenomenologia krajobrazu to nurt szczególnie popularny w geografii humanistycznej i dyscyplinach korzystających z jej dorobku, takich jak archeologia krajobrazu, antropologia kultury, estetyka środowiskowa. Badacze z różnych perspektyw rozwijający fenomenologię krajobrazu – Tim Ingold, Edward Casey, Christopher Tilley, Edward Relph, Haana Buczyńska-Garewicz oraz Arnold Berleant – podkreślają, iż poza rozumieniem krajobrazu w kategoriach wizualnych jako sposobu widzenia, estetycznej lub artystycznej reprezentacji świata, krajobraz jest przede wszystkim przedmiotem doświadczenia, w którym nie jest już wyłącznie obiektem poddanym spojrzeniu, lecz także przestrzenią życia. Zgodnie z ideą fenomenologii krajobrazu człowiek przynależy do krajobrazu, co umożliwia wszelkie doświadczenie: bycie-w-świecie staje się byciem-w-krajobrazie (Wylie).

Przedstawiciele fenomenologii krajobrazu wskazują, że krajobraz jest nie tylko doświadczeniem wizualnym, ale przede wszystkim wielozmysłowym i z tej racji można mówić o krajobrazie dźwiękowym, zapachowym itd. Szczególną rolę odgrywa w nim doświadczenie taktylne, jako doświadczenie haptyczne i kinestetyczne (Rodaway): taktylność oznacza poczucie bycia-w-świecie, przy czym haptyczność pozwala sytuować ciało w przestrzeni, kinestezja natomiast to doświadczenie ciała w ruchu, które przesądza o jedności człowieka i środowiska.

Partycypacja jest drugim z istotnych dla fenomenologii krajobrazu czynników definiujących doświadczenie otwarte na wielozmysłowość. Tilley oraz Berleant posługują się terminem „krajobrazu partycypacyjnego”, zaś Ingold „krajobrazu zadanego”. Krajobraz oznacza tu środowisko lub otoczenie, w którym człowiek żyje, w które jest zaangażowany i które zamieszkuje. Człowiek i środowisko nie mogą być traktowani jako osobne byty, bowiem warunkują się wzajemnie w jednym doświadczeniu egzystencjalnym. Dialektyczna zależność rozbudza w ludziach poczucie przynależności, zakorzenienia, zażyłości, które nie rodzi się jedynie z wiedzy, lecz przede wszystkim z zainteresowania. Krajobraz ma tu znaczenie ontologiczne, ponieważ to w nim i poprzez niego toczy się życie. Krajobraz staje się tu całościowo pojmowanym doświadczeniem poprzez ciało i pełne zmysłowe zaangażowanie (na które składa się między innymi topografia terenu, zapachy, dźwięki, ruch), emocjonalne odczuwanie nastroju oraz podświadomie odbierane bodźce.

Znaczącym w fenomenologii krajobrazu pozostaje pojęcie zamieszkiwanego miejsca oraz okolicy, zakorzenione w Heideggerowskiej koncepcji zamieszkiwania, powiązanej z „topograficznym” modelem myślenia, który łączy miejsce, praktykę, kosmologię i naturę (Tilley). Miejsce jest dla fenomenologii krajobrazu centrum działania, w nim skupia się, jak pisze Relph, doświadczenie wszystkich znaczących wydarzeń naszego życia, które mają swoją ważność tylko w tam, gdzie zachodzą. Tilley posługuje się terminem „lokalność” na oddanie specyficznych sensów i znaczeń, które zostały wpisane w krajobraz przez jego użytkowników. Casey mówi, że być człowiekiem oznacza „być w miejscu”, a żyć znaczy „żyć lokalnie”. W postawie uczestniczącej w stosunku do środowiska nie budujemy dystansu, który staje się udziałem obserwatora, turysty czy przechodnia, lecz poczucie bliskości i zażyłości. Poprzez zamieszkiwanie dokonuje się rozumienie.

Trzecim czynnikiem, na który zwracają uwagę fenomenologowie krajobrazu, jest rodzaj praktykowania krajobrazu poprzez ruch: to doświadczenie cielesne kształtujące się w drodze. Spacer jest kombinacją miejsc i czasów, a spacerowanie tworzy przestrzenne opowieści (de Certeau) „tkane” z dróg i ścieżek. Podążanie ścieżką jest aktem kulturowym: podążamy śladami wydeptanymi przez innych, zaś nieliczni wytyczają nowe ścieżki. Ruch angażuje w doświadczenie czynnik czasu, który odróżnia statyczne pojęcie krajobrazu jako widoku (zbudowanego zgodnie z zasadą perspektywy, z określonego punktu widzenia, ograniczonego horyzontem) od krajobrazu jako procesu (poruszając się zmieniamy pozycję, zmieniamy punkty widzenia, doświadczamy wszystkimi zmysłami, na wielu poziomach i z wielu perspektyw). Krajobraz pojmowany jako proces przestaje być oceniany w kategoriach estetycznych (jako widok), a zaczyna być postrzegany w kategoriach funkcjonalnych jako przestrzeń życia, codziennej pracy i doświadczenia (Ingold). Według Ingolda tak rozumiany krajobraz staje się przestrzenią wspólnotowo podejmowanych działań, które go kształtują.

Czwartym czynnikiem jest pamięć o przeżyciach i doświadczeniach doznanych w danym krajobrazie (miejscu). Krajobraz jawi się tu jako zapis tego, co doświadczone, zaś pamięć o wydarzeniach, które w nim miały miejsce, kodem, za pomocą którego odczytujemy go i interpretujemy. Krajobraz nie jest tu tłem dla ludzkich działań, lecz poznawalnym bytem, przywołującym skojarzenia i wspomnienia. Niektórzy badacze odnajdują w fenomenologii krajobrazu klucz do uchwycenia duchowego tonu ludzkiej egzystencji w świecie. Dla Davida Abrama podejście fenomenologiczne prowadzi do odkrycia bardziej „autentycznego”, ekologicznego i całościowego związku człowieka z ziemią.

Fenomenologia krajobrazu krytykowana bywa przede wszystkim za jej antropocentryzm, skoro ciało człowieka staje się tu źródłem wszelkiego doświadczenia. Projekt, który z założenia miał ograniczać kartezjański dualizm podmiotu i przedmiotu, jeszcze bardziej go uwypukla, podkreśla subiektywność doświadczenia i czyni człowieka miarą wszechrzeczy (Foucault). Drugi moment krytyczny jest związany z przyznawaniem człowiekowi nadzwyczajnych uprawnień, gdyż w myśl tej koncepcji to człowiek ostatecznie syntetyzuje wszelkie doświadczenia. Kolejny jest związany z uwypukleniem jednostkowego doświadczenia: w wielu analizach Tuana, Relpha czy Seamona jednostkowe doświadczenie jest utożsamiane z „istotą” krajobrazu. Krytyka feministyczna i marksistowska wskazuje na brak zainteresowania ze strony fenomenologów społecznym różnicowaniem ludzi. Czynniki płci, wieku czy typu antropologicznego (oraz powiązane z nimi

relacje ekonomiczne, polityczne, społeczne, władzy) nie pozostają – wedle tych krytyków – przezroczyście i odbijają się w naszych doświadczeniach, podobnie jak podkreślanie przednowoczesnego stylu życia czy pozaeuropejskich stylów życia jako wartości, poszukiwanie „krajobrazów autentycznych” oraz idealnej, a w rzeczywistości nieistniejącej wspólnoty, która żyje harmonijnie.

[M. G., B. F.]

Literatura:

Abram, David. *The Spell of the Sensuous*. London: Vintage, 1996.

Angutek, Dorota. „Teoretyczny i epistemologiczny kontekst antropologicznych badań nad krajobrazem”. W: *Krajobraz kulturowy*, red. Beata Frydryczak i Mieszko Ciesielski. Poznań: Wydawnictwo PTPN, 2014, s. 133-153.

Berleant, Arnold. *The Aesthetics of Environment*. Philadelphia: Temple University Press, 1992.

Buczyńska-Garewicz, Hanna. *Miejsca, strony, okolice. Przyczynek do fenomenologii przestrzeni*. Kraków: Universitas, 2006.

Certeau de, Michel. *Wynaleźć codzienność*. Przeł. K. Thiel-Jańczuk. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008.

Casey, Edward S. *The Fate of Place*. Berkeley: University of California Press, 1998.

Daniels, S. „Marxism, culture and the duplicity of landscape”. W: *New models in geography*, red. R. Peet and N. Thrift. London: Unwin Hyman, 1989, s. 196-220.

Ingold, Tim. *The Perception of the Environment: Essays on Livelihood, Dwelling and Skill*. London: Routledge, 2000.

Merleau-Ponty, Maurice. *Fenomenologia percepcji*. Przeł. M. Kowalska, J. Migasiński. Warszawa: Fundacja Aletheia, 2001.

Relph, Edward. *Place and Placelessness*. London: Pion, 1976.

Rodaway, Paul. *Sensuous Geographies, Body, Sense and Place*. London - New York: Routledge, 1994.

Tilley, Christopher. *A Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*. Oxford: Berg, 1994.

Tuan, Yi-Fu. *Topophilia*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1974.

Wylie, John. *Landscape*. London-New York: Routledge, 2007.